

Логвінова М.В. Основні положення субсидіарної відповідальності батьків за правопорушення, вчинені неповнолітніми дітьми // Еволюція цивільного законодавства: проблеми теорії і практики: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (29-30 квітня 2004 р.). – К., 2004. – С.577-583.

Основні положення субсидіарної відповідальності батьків за правопорушення, вчинені неповнолітніми дітьми

Логвінова Марія Володимирівна

Визначення та встановлення меж субсидіарної відповідальності батьків є на сьогодні актуальним питанням з наукової та практичної точки зору і, на наш погляд, може бути здійснене на основі розв'язання тривалої дискусії щодо самого розуміння субсидіарної відповідальності як інституту цивільного права. Крім того, до сих пір триває дискусія стосовно доцільності запровадження субсидіарної, а не солідарної відповідальності батьків. Так, за запровадження солідарної відповідальності батьків свого часу виступали О.Юффе, О.Казанцева, І.Поборчя, Є.Поссе, Н.Рабінович, Н.Райгородський, В.Райхер, В.Смирнов, Є.Тарновская, Ю.Толстой, Ю.Юрченко, В.Яковлева. На позиціях субсидіарної відповідальності батьків стоять А.Загорулько, Л.Майданник, Н.Сергеєва, В.Тадевосян, Є.Флейшиц, Я.Шевченко, К.Яїчков. Висвітленню цих та ряду інших паралельних питань і присвячена дана стаття.

Згідно з ст.ст. 1179, 1180 Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 року [2] (далі – ЦК) шкода, завдана неповнолітньою особою (в тому числі неповнолітньою особою, яка згідно встановленого законом порядку набула повної цивільної дієздатності), відшкодовується нею самостійно на загальних підставах.

У разі відсутності у неповнолітньої особи (в тому числі неповнолітньої особи, яка набула повної цивільної дієздатності) майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, ця шкода відшкодовується в частці, якої не

вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. Якщо неповнолітня особа перебувала у закладі, який за законом здійснює щодо неї функції піклувальника, цей заклад зобов'язаний відшкодувати шкоду в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі, якщо він не доведе, що шкоди було завдано не з його вини.

Отже, закон передбачає настання субсидіарної (додаткової) відповідальності батьків (усиновлювачів). При цьому відповідальність неповнолітніх за вчинені ними правопорушення є основною, а відповідальність батьків (усиновлювачів) – субсидіарною (додатковою).

Досить часто субсидіарну відповідальність розуміють як відповідальність за дії (бездіяльність) інших осіб (відповідальність замість винних осіб).

За загальними ознаками, відповідальність батьків (усиновлювачів) за правопорушення неповнолітніх дітей нагадує відповідальність за дії третіх осіб, зокрема відповідальність поручителя.

Безперечно, що додаткова відповідальність батьків (усиновлювачів) відрізняється від відповідальності поручителя. Так, поручитель несе відповідальність за невиконання третіми особами своїх зобов'язань, а батьки (усиновлювачі) – за власну протиправну і винну поведінку, наслідком якої стало заподіяння неповнолітньою дитиною шкоди. Поведінка поручителя в більшості випадків непротиправна, виключає вину поручителя, однак він все одно притягається до відповідальності [11, с.80]. Крім того, згідно з ч.2 ст.554 ЦК України поручитель відповідає у тому ж обсязі, що і боржник, якщо інше не встановлено договором поруки, і відповідає солідарно з боржником, якщо договором поруки не встановлено субсидіарної відповідальності поручителя. Таким чином, відповідальність поручителя є нічим іншим як способом забезпечення виконання існуючого зобов'язання.

Відповідальність батьків (усиновлювачів) передбачає наявність їх протиправної та винної поведінки. Вона настає за наявності причинного зв'язку між протиправною поведінкою неповнолітніх дітей, наслідком якої є завдана

третім особам шкода, та протиправною поведінкою батьків (усиновлювачів), яка проявляється у відсутності правильного виховання дитини та здійснення належного нагляду за нею. Таким чином, відповідальність батьків не відноситься до способів забезпечення виконання зобов'язання, оскільки вона ґрунтується на самостійних підставах. Батьки (усиновлювачі) в такий спосіб відповідають за власне правопорушення.

Проте в науковій літературі існує неоднозначний підхід до визначення відповідальності батьків за правопорушення, вчинені неповнолітніми дітьми, як субсидіарної.

Так, О.Казанцева, виступаючи за запровадження солідарної відповідальності батьків та неповнолітніх, наголошує, що збереження субсидіарної відповідальності батьків невиправдане тим, що допускається звільнення від відповідальності батьків чи неповнолітнього завдавача шкоди та не враховується той факт, що невиконанням обов'язків щодо виховання дитини батьки порушують право самої дитини на отримання правильного виховання. З огляду на сказане, О.Казанцева робить висновок, що будучи в певній мірі потерпілими, неповнолітні завдавачі шкоди несуть повну цивільну відповідальність.

Ми дозволимо собі не погодитися з вищезазначеними міркуваннями О.Казанцевої. Так, науковець вважає, що при субсидіарній відповідальності допускається звільнення батьків або неповнолітніх від відповідальності. Однак неповнолітні в жодному випадку не звільняються ні від відповідальності (тим більше, якщо шкода завдана внаслідок скоєння злочину), ні від відшкодування шкоди, завданої правопорушенням. Вони є основними завдавачами шкоди, які згідно з ст.1166 ЦК України зобов'язані в повному обсязі відшкодувати потерпілому завдані збитки. Тільки у разі відсутності у неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, та наявності вини батьків у невиконанні батьківських обов'язків, ця шкода відшкодовується в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником. Батьки (усиновлювачі) в цьому випадку притягаються до

додаткової відповідальності за свою винну поведінку щодо дитини. Проте якщо батьки доведуть, що вони вжили всіх заходів щодо належного виховання і догляду за дитиною, вони є невинуватими у правопорушенні неповнолітнього (ч.2 ст.614, ч.2 ст.1179 ЦК України), і відповідно не будуть суб'єктами субсидіарної відповідальності. За таких обставин неповнолітній завдавач шкоди буде самостійно відшкодовувати збитки, завдані правопорушенням.

З О.Казанцевою слід погодитися стосовно другого твердження, що невиконанням батьківських обов'язків щодо виховання дитини батьки таким чином порушують право дитини на отримання належного виховання. Але не варто з такої позиції стверджувати, що потерпілі від батьків неповнолітні не виправдано несуть повну цивільну відповідальність. Згідно з ч.10 ст.7, ст.18 нового Сімейного кодексу України [1] кожен учасник сімейних відносин, який досяг 14 років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу. Цією нормою ми хочемо наголосити на тому, що неповнолітні, які розуміють, що поведінка батьків (усиновлювачів) щодо них носить протиправний характер, з досягненням 14 років безпосередньо або за допомогою органу опіки та піклування за захистом своїх прав можуть звернутися до суду. Не виключено, що 14-річний підліток можливо і не знає про існуюче в нього право, або знаючи, не відважиться виступити проти батьків. Проте він має таке право, гарантоване й міжнародно-правовими актами, й Законом України від 26 квітня 2001 року “Про охорону дитинства” [3], й нормами сімейного законодавства. Тобто 14-річна дитина у разі зловживання батьками батьківськими правами або невиконання чи неналежного виконання батьківських обов'язків може за допомогою компетентних органів захистити свої права та інтереси.

О.Казанцева наголошує й на тому, що аналізуючи статтю Цивільного кодексу, присвячену відповідальності за шкоду, завдану кількома особами, законодавець до умов солідарної відповідальності відносить причинний зв'язок між винними діями декількох осіб і неподільність шкоди. При цьому науковець зауважує, що “для настання солідарної відповідальності закон не вимагає, щоб

співзавдавачі діяли за згодою про вчинення ними шкідливих дій або щоб кожен з них знав про дії інших осіб, а також одночасність їх дій”. Саме з цієї позиції О.Казанцева вбачає наявність підстав для встановлення солідарної відповідальності батьків і неповнолітніх завдавачів шкоди [5, с.96 - 98].

Згідно з ст.1190 ЦК України особи, спільними діями або бездіяльністю яких було завдано шкоди, несуть солідарну відповідальність перед потерпілим. Таким чином, за О.Казанцевою, у випадку солідарного стягнення шкоди, завданої спільними протиправними діями неповнолітніх, їх батьків відносять до співзавдавачів шкоди. Проте батьки безпосередньо не завдають шкоди. Вони пов’язані зі шкодою причинним зв’язком: батьки своєю бездіяльністю у вихованні сприяли виникненню протиправної поведінки неповнолітніх дітей, внаслідок чого було завдано шкоди [11, с.159]. Тобто не можна стверджувати, що неповнолітні та батьки є спільними завдавачами шкоди, тому й відповідають вони спільно. Кожен з них відповідає за власне невиконання обов’язків: неповнолітні – за порушення меж здійснення цивільних прав (ч.3 ст.13 ЦК України), батьки – за неналежне виховання дітей та неналежний нагляд за ними, за невиконання чи неналежне виконання батьківських обов’язків, закріплених сімейним законодавством. Однак у випадку, коли батьки доведуть відсутність їх вини у заподіянні неповнолітнім шкоди, вони звільняються від відповідальності. А неповнолітній все одно зобов’язаний відшкодувати завдані його правопорушенням збитки, адже на відміну від солідарної відповідальності, потерпілий не зможе вже ні до кого, крім неповнолітнього, пред’явити вимоги щодо відшкодування шкоди. Таким чином, відповідальність батьків все ж таки носить субсидіарний (додатковий) характер.

Л.Бічук, підтримуючи позицію О.Казанцевої, підкреслює, що відносно неповнолітнього, незалежно від його віку, повинні діяти норми, які спрямовані на охорону його інтересів, а особливо майнових прав, до досягнення ним повноліття. Правила, закріплені ст.1179 ЦК України відносно визначення суб'єкта цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану неповнолітніми

у віці від 14 до 18 років, не передбачають такого захисту, тому що суб'єктом відповідальності, в першу чергу, є сам неповнолітній. Науковець вважає, що вірним буде визначити відповідальність за шкоду, завдану діями неповнолітніх у віці від 14 до 18 років як солідарну разом з його батьками (усиновлювачами) або піклувальниками. З огляду на це, неповнолітній буде нести відповідальність за свої протиправні дії, якими завдано шкоди, а батьки (усиновлювачі), піклувальники – за допущення неналежного виховання по відношенню до неповнолітнього, яке вплинуло на його дії та призвело до вчинення ним правопорушення. При цьому Л.Бічук наголошує, що на практиці таке вирішення питання має місце, коли батьки визнають свою вину перед дітьми та потерпілим і самі, не чекаючи рішення суду про майнову відповідальність, добровільно відшкодовують потерпілому завдану дітьми шкоду [4, с.91-92]. Проте, на наш погляд, останній випадок не завжди містить в собі елемент відповідальності за правопорушення як неповнолітніх, так і батьків. Свого роду це “мирова угода” між батьками і потерпілим, метою якої є задоволення майнових претензій потерпілого до неповнолітнього без судового розгляду справи, без зайвого ускладнення життя батьків, які матеріально можуть відшкодувати завдані правопорушенням неповнолітнього збитки. Тоді в такому випадку не потрібною виявляється попереджувально-виховна функція цивільного права, чого допускати аж ніяк не можна.

Крім того, слід зауважити, що субсидіарний характер відповідальності батьків за шкідливі дії неповнолітніх дітей, на думку Л.Кузнецової, не залежить від того, чи виникла шкода внаслідок цивільного правопорушення неповнолітнього, чи заподіяна кримінально-караними діями цієї особи [6, с.193]. Хоча Г.Міньковський вважає, що з субсидіарною відповідальністю батьків, в тому розумінні, що вона настає лише у випадках відсутності у неповнолітнього необхідного майна для відшкодування шкоди, «навіть чи можна повністю погодитися стосовно кримінальних справ». Науковець, з огляду на те, що покладення майнової відповідальності на батьків є санкцією і здійснює серйозний вплив на них, пропонує «визнати за судом право притягати

батьків в якості цивільних співвідповідачів, поряд із самим неповнолітнім, навіть за наявності в останнього майна» [7, с.206]. Але тут варто не погодитися з Г.Міньковським, адже батьки в дійсності не є безпосередніми співзавдавачами шкоди. Відповідальність батьків залежить від настання відповідальності неповнолітніх та від достатності засобів для відшкодування шкоди у самих неповнолітніх [11, с.107].

Отже, для настання субсидіарної відповідальності батьків (усиновлювачів) за завдану неповнолітньою дитиною шкоди необхідні такі умови: протиправна та винна поведінка неповнолітнього; наявність шкоди (збитків) як результат протиправної та винної поведінки неповнолітнього; протиправна та винна поведінка батьків (усиновлювачів), яка виражається у невиконанні або неналежному виконанні батьківських обов'язків чи зловживанні батьківськими правами; наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою неповнолітнього, а також упущеннями батьків по нагляду за дитиною та завданою правопорушенням шкодою; відсутність у неповнолітнього майна, достатнього для відшкодування шкоди.

До того ж, виходячи з вищенаведеного, можна стверджувати, що в даних правовідносинах субсидіарним є не тільки саме відшкодування шкоди, але й вина як підстава настання субсидіарної відповідальності батьків.

Питання вини як умови субсидіарної відповідальності свого часу досить жваво обговорювалося в юридичній літературі. Так, одні науковці (М.Агарков, К.Яїчков) вважали, що без вини не можливе настання субсидіарної відповідальності, другі (Б.Гомберг, К.Макаєв, В.Серебровський, Г.Свердлов, В.Тадевосян) висловлювали протилежну думку – ця відповідальність настає без вини батьків, тобто це так звана легальна відповідальність. Сьогодні законодавчо це питання вирішено на користь прихильників першої точки зору. Та слід наголосити, що ця вина носить своєрідний характер. Ще Є.Флейшиц зазначала, що “це вина різної протиправної поведінки: неповнолітній за своєю виною протиправно заподіяв шкоду, а батьки чи піклувальники за своєю виною протиправно не відвернули заподіяння шкоди” [10, с.154-155]. В.Некрашас

стверджує, що “оскільки субсидіарна відповідальність виникає не за безпосереднє заподіяння шкоди, а за неприйняття належних мір для її усунення, то і вина цих осіб проявляється в даному середовищі діяння” [8, с.226-227].

Отже, завдана дітьми шкода є кінцевим результатом винної поведінки батьків, і саме тому закон встановлює повну їх відповідальність. До того ж, ч.4 ст.1191 ЦК України наголошує, що батьки (усиновлювачі) та піклувальники, які відшкодували шкоду, завдану неповнолітнім, не мають права зворотньої вимоги до цих осіб.

Так, висловлюючись відносно обґрунтованості субсидіарної відповідальності батьків, суд у своєму рішенні повинен чітко вказати, в чому полягає їх вина. При цьому необхідно звернути увагу на дві суттєві обставини. Перша з них полягає в тому, що вина батьків може мати місце ще задовго до факту заподіяння шкоди, а не тільки в момент її заподіяння; друга – при вирішенні питання про відповідальність батьків і піклувальників необхідно кожного разу встановлювати, чи мали реальну можливість ці особи здійснювати обов’язки по нагляду і чи були взагалі покладені на них ці обов’язки [6, с.190]. В останньому випадку, якщо суд виявить, що на момент заподіяння шкоди на батьків не покладался такий обов’язок (ситуація, коли батьки позбавлені права виховувати дітей, тому їх діти виховуються, наприклад, дитячою установою), то він звільняє батьків від обов’язку по відшкодуванню шкоди, завданої протиправними діями дітей.

Крім того, батьки звільняються від відшкодування майнової шкоди за дітей, якщо доведуть: 1) свою невинність у неправильному вихованні чи нагляді за дитиною; 2) той факт, що дії дітей не носили протиправного характеру. Тобто батьки не відповідають за правомірні дії дітей незалежно від того, чи внаслідок цього завдана шкода іншим особам або ж самим дітям. В першому випадку батьки звільняються від відшкодування шкоди, в другому випадку відповідальність буде нести безпосередній завдавач шкоди; 3) той факт, що внаслідок протиправних дій неповнолітнього не було завдано майнової шкоди; 4) відсутність причинного зв’язку між шкодою, що настала, та

діями дітей або відсутність причинного зв'язку між діями дітей та упущеннями батьків щодо нагляду і виховання дітей [9, с.53].

Крім того, цивільне законодавство врегульовує питання щодо меж субсидіарної (додаткової) відповідальності батьків (усиновлювачів). Ч.3 ст.1179 ЦК України в якості меж додаткової відповідальності батьків встановлює факт досягнення завдавачем шкоди повноліття в поєднанні з появою в нього засобів, достатніх для відшкодування шкоди.

Однак, на наш погляд, законодавцем не повністю вказано межі додаткової відповідальності батьків. Так, новим ЦК України запроваджено інститут емансипації. Вважаємо за доцільне тут наголосити, що головною особливістю емансипованих неповнолітніх є те, що їх батьки не притягаються до субсидіарної відповідальності. Але це правило перестає діяти, якщо суд за клопотанням батьків чи органу опіки та піклування прийме рішення про скасування емансипації. Тоді за відсутності у неповнолітніх майна чи грошей зобов'язання відшкодувати шкоду може бути покладене на їх батьків (усиновлювачів).

Тому в якості меж субсидіарної відповідальності батьків слід передбачити і набуття дієздатності завдавача шкоди до досягнення повноліття. До речі, в ч.3 ст.943 ЦК Республіки Беларусь сказано, що обов'язок батьків, усиновлювачів, піклувальників і відповідних установ з відшкодування шкоди, завданої неповнолітнім у віці від 14 до 18 років, припиняється по досягненню завдавачем шкоди повноліття, або у випадку, коли у нього до досягнення повноліття з'явилися доходи чи інше майно, достатні для відшкодування шкоди, або **коли він до досягнення повноліття набув дієздатності**.

Таким чином, внаслідок проведеного аналізу теоретичних напрацювань щодо правової природи субсидіарної відповідальності та норм цивільного законодавства, присвячених субсидіарній відповідальності батьків (усиновлювачів) за правопорушення, вчинені неповнолітніми, слід наголосити на наступному:

- *субсидіарна відповідальність батьків настає за вчинення ними правопорушення, яке полягає у зловживанні батьківськими правами або у невиконанні чи неналежному виконанні батьківських обов'язків щодо виховання дитини та нагляду за нею;*

- *додатковий характер відповідальності батьків (усиновлювачів) проявляється за умови основної відповідальності неповнолітніх завдавачів шкоди;*

- *на сьогодні необхідно чітко визначити обсяг відповідальності батьків та їх неповнолітніх дітей в частках;*

- *частину третю статті 1179 ЦК України доцільно викласти у новій редакції наступного змісту: „Обов'язок батьків (усиновлювачів), піклувальника і дитячого закладу відшкодувати шкоду припиняється після досягнення завдавачем шкоди повноліття, або коли у нього до досягнення повноліття з'явиться майно чи інші джерела доходу, достатні для відшкодування шкоди, або коли він до досягнення повноліття став дієздатним”.*

Література

1. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року – К.: Атіка, 2002.
2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року – К.: Атіка, 2003.
3. Закон України від 26.04.2001 року “Про охорону дитинства”// Урядовий кур'єр. – Орієнтир. – 6 червня 2001 року. - № 98.
4. Бічук Л. Цивільно-правова відповідальність за шкоду, завдану неповнолітніми// Юридический вестник. – 2000. - № 4. – С.89-93.
5. Казанцева А.Е. Обязанности и права родителей (замещающих их лиц) по воспитанию детей и ответственность за их нарушение. – Томск, 1987.
6. Кузнецова Л.Г. Субъекты ответственности по гражданским искам в уголовных делах несовершеннолетних. – В кн.: Сборник аспирантских работ по вопросам государства и права. В.2. – Свердловск, 1963. – С.188-193.

7. Миньковский Г.М. Особенности расследования и судебные разбирательства дел о несовершеннолетних. – М., 1959.
8. Некрашас В. Субсидиарная материальная ответственность по советскому трудовому праву. – В сб.: Проблемы гарантии осуществления и защиты прав граждан: Материалы научно-практической конференции, посвящённой 175-летию возобновления Тартуского ун-та / Отв.ред. Э.Лаасик. – Тарту, 1977. – С.224-234.
9. Рябов А.М. Личные и имущественные отношения между родителями и детьми. – Воронеж, 1961.
10. Флейшиц Е.А. Обязательства из причинения вреда и из неосновательного обогащения. – М., 1951. – 240 С.
11. Шевченко Я.Н. Правовое регулирование ответственности несовершеннолетних. – К.: “Наукова думка”, 1976. – 192 С.